

ALISHER NAVOIY SHE'RIYATIDA "SHAXS" TUSHUNCHASI

¹Norboboyeva Farog'at Tovoshovna

Termiz shahar 12-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,

²Mulkamolova Shoira Eshqobillovna

Termiz shahar 12-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7556352>

ARTICLE INFO

Received: 11th January 2023

Accepted: 19th January 2023

Online: 21th January 2023

KEY WORDS

Shaxs, semantika, leksik birlik, leksema, denotativ ma'no, sheva, termin, sema, fleksiya, somatik birlik, ozoda, metaforik, mifonim, mifologik.

ABSTRACT

Maqolada birlamchi manbalar, ilmiy adabiyotlar, internet materiallari va ko'ra Alisher Navoiy she'riyatida qo'llangan shaxs tushunchali birliklarni to'plash, ularning semantik tasnifini yaratish, shuningdek, bu birliklarning badiiy matndagi uslubiy xususiyatlarini o'rganish ot so'z turkumining semantik taraqqiyotini aniqlash masalasiga e'tibor qaratilgan.

- Alisher Navoiy she'riyati misolida shaxs arxisemali birliklarni semantik jihatdan tasnif etildi;
- g'azallarda qo'llangan shaxs tushunchali leksik birliklarning stilistiksemantik xususiyatlarini aniqlandi;
- g'azallarda qo'llangan antroponimlarning uslubiy xususiyatlari teonimlar, agionimlar, tarixiy va afsonaviy shaxs nomlari, badiiy antroponimlar va taxalluslar doirasida tadqiq etildi;
- Navoiy she'riyati misolida shaxs otlarining tarixiy xususiyatlari aniqlandi.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining mustaqil davlat sifatida rivojlana boshlaganligi, fan va madaniyatning millat manfaati uchun xizmat qilmaydigan mafkura girdobidan qutulganligi, millatga bo'lgan hurmatning haqiqiy namunasi tarzida tilimizga davlat tili maqomining berilganligi o'zbek tilshunosligi hamda tilshunos olimlari oldiga g'oyat muhim va mas'uliyatli vazifalarni qo'yib kelmoqda. Hozir dunyo juda tez rivojlanayotgan bir paytda, har bir sohaga yangicha yondashish davr talabiga aylandi. "Bugun biz davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini tubdan yangilashga qaratilgan innovatsion rivojlanish yo'liga o'tmoqdamiz. Bu bejiz emas, albatta. Chunki zamon shiddat bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda kim yutadi? Yangi fikr, yangi g'oyaga, innovatsiyaga tayangan davlat yutadi". Shu nuqtayi nazardan bugungi o'zbek tilshunosligi fani hal qilishi zarur bo'lgan masalalar nafaqat xalq manfaati, shuningdek, mustaqil davlatning har tomonlama yuksalishi uchun xizmat qilishga qaratilmog'i kerak. Mamlakatimiz Prezidenti Sh. M. Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabrdagi "O'zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5850-sonli; 2020-yil 20-oktabrdagi "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til

siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Pf-6084-sonli; O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to'g'risida"gi Qarori', 20.10.2020. 07 1395-son mazkur faoliyatga tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalar asos bo'lib xizmat qiladi. Ilm-fanni faol bir sistemaga aylantirish borasidagi konsepsiyalari bevosita tilshunoslik faniga ham daxldor bo'lib, o'zbek tilshunosligida hozirgi kunda yangiyangi tadqiq usullarining qidirilishi ana shu talabdan kelib chiqadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyev shunday degan: "Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir". Buyuk shoir va mutafakkir, atoqli davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiyning bebaho ijodiy-ilmiy merosi nafaqat xalqimiz, balki jahon adabiyoti tarixida, milliy madaniyatimiz va adabiy-estetik tafakkurimiz rivojida alohida o'rin tutadi. Ulug' shoir o'zining she'riy va nasriy asarlarida yuksak umuminsoniy g'oyalarni, ona tilimizning beqiyos so'z boyligi va cheksiz ifoda imkoniyatlarini butun jozibasi va latofati bilan namoyon etib, er yuzidagi millionlab kitobxonlar qalbidan munosib va mustahkam o'rin egalladi.

"Shaxs" arxisemali leksemalar boshqa leksik birliklardan "shaxs" umumiy semasi asosida ajratiladi. Shaxs nomlari insonni turli belgilar egasi sifatida ko'rsatadi. Bu guruhdagi leksik birliklar esa o'z ichida boshqa-boshqa farqlovchi belgilar asosida kichik leksik guruhlarga ajratiladi. Masalan, `mashg'ulot` belgisiga ko'ra kasb bildiruvchi, `yosh` belgisiga ko'ra yosh bildiruvchi guruhlarga va boshqalarga bo'linadi. Shaxs nomlarining birinchi bo'linishda denotativ ma'nosiga, ularning doimiy belgisiga amal qilinishini va `mavjudlik`, `afsonaviylik belgisiga tayangan holda moddiy mavjud bo'lgan va afsonaviy shaxs nomlariga ajratish kerakligi ta'kidlanadi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

Alisher Navoiyning "Navodir ush-shabob" devonidan to'plangan misollar asosida aytish mumkinki, bu birliklarning qo'llanishida o'ziga xos jihatlar bo'lib, matn semantikasini shakllantirishda muhim leksik vosita bo'lib xizmat qiladi. Ular matnning yetakchi komponenti sifatida kommunikativ va ekspressiv xususiyatlarni namoyon etadi. Alisher Navoiyning "Navodir ush-shabob" devonidan to'plangan misollar asosida "shaxs" tushunchasini ifodalovchi birliklarning quyidagi turlarini farqlashga harakat qildik. Shaxs tushunchasini ifodalovchi asosiy leksemalar sifatida `qavm-qarindoshlik` va `qadrdonlik`, `yosh` semasiga ko'ra: odam, farzand, ota, ona, tifi, atfol, o'g'il, qiz, mehmon, do'st, oshno, yigit, qari kabi. Turkolog olimlarning tadqiqot natijalariga ko'ra ibtidoiy jamoa tuzumining dastlabki bosqichlarida qarindoshlik terminlari umumiy bir tushuncha (katta, ulug', buyuk, ayol va erkakligini farqlamay) ma'nosini ifodalab, so'ng hayot taraqqiyotining ma'lum davrlaridan so'ng differensiasiyalasha borgan. Jumladan, ota termini o'zbek adabiy tili va uning shevalarida ham keng qo'llanuvchi ota terminidan anglatgan ma'nosi bilan farq qilmagan holda, fonetik farqi bilan ajralib turadi. Hozirgi turkiy tillarning ko'pchiligida bosh unli ham, so'nggi unli ham qadimgi turkiy (a) bilan ata deb talaffuz etiladi. Oltoy, xakas tuva tillarda esa t/d jaranglashgan ada varianti bilan ishlatiladi. Hozirgi kun nuqtayi nazaridan qaralganda, dada (katta doda) termini anglatgan ma'noda katta ma'nosi yo'qdek tuyuladi. Aslida o'zbek

tilida ta-da so'zlarining katta ma'nosini anglatish hodisasi hozir ham mavjud: daashqazan – d(a)ashqazan, taag'ara – t:(a)ag'ara. Hatto Surxandaryo o'zbek shevalarida uning jaranglashmagan ta varianti saqlanib qolgan: tasandiq–katta sandiq.4 Ata, ada, dada variantlari bilan tota so'zi asosida yaratilgan. Tarixan tota so'zlari qarindoshlik munosabatini ifodalamay, katta, ulug', buyuk ma'nolarini anglatgan va yillar osha qarindoshlik termini maqomini olgan. G'azallarda shaxs tushunchasi so'zning konnotativ ma'nosida ham namoyon bo'ladi. Bunday birliklar metafora, sinekdoxa va metonimiya asosida yuzaga keladi. Jumladan:

A) metafora asosida shaxs tushunchasining voqelanishi:

Adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivligini kuchaytirish uchun xizmat qiladigan metafora, metonimiya, sinekdoxa kabi ma'no ko'chish usullari ko'chimlar yoki troplar nomi bilan umumlashtiriladi 10 va ular filologiya ilmida turlicha nomlanadi: badiiy til vositalari, tasviriy vositalar, ifoda-tasviriy vositalar, tilning maxsus tasviriy vositalari kabi. E.Ibragimova tilning badiiy-tasvir vositalarini shakliy va mazmuniy jihatdan uch xil tasnif etishni¹¹ va bu tasnifning dastlabki guruhiga shakl bilan, keyingi guruhiga ma'noning ko'chishi bilan bog'liq, so'nggi guruhiga esa ham shakl, ham mazmun bilan aloqador tilning badiiy-tasvir vositalarini kiritishni lozim topadi. Badiiy-tasvir vositalari badiiy matnni, ayniqsa, she'riy matnni shakllantirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi va ular hamma vaqt filologlar uchun qiziqarli tadqiqotlar manbai bo'lib qolaveradi.

G'azallarda oz miqdorda bo'lsa-da, Alloh nomlari ham uchrab turadi. Teonimlar antroponimlarning bir ko'rinishi sifatida qaralar ekan, Navoiy qo'llagan bu kabi birliklar ham aynan shu o'rinda o'rganilishi maqsadga muvofiqdir. Ular juda ham ko'p emas. Jumladan, tangri, (yo) rab, olloh, soqiyi davron(metaforik talqinda)kabilar shular jumlasidandir. Bu o'rinda olloh-olloh qaytarig'i undov xarakterida bo'lib, emotsionallik ifodalash uchun xizmat qilmoqda. Yo rab esa murojaat shakli sifatida chaqiriq, hayrat ifodasiga ega. Diniy xarakterdagi antroponimlar bevosita Allohning nomi bilan hamda payg`ambarlar va ularning avlod-ajdodi, halifalar nomi bilan bog'liq tushunchalarga aloqador bo'ladi. Ya.Avloqulov o'zining o'zbek tili anomostik birliklarining lingvistik tadqiqiga bag'ishlangan ishida antroponimlarning bu turi ko'lam jihatidan ancha kengligini ta'kidlaydi.

XULOSA

Shaxs tushunchasini ifodalovchi leksik birliklar g'azallarda son-sanoqsiz. Ular semantik va stilistik jihatdan rang-barang. Ularni shaxs tushunchasini to'liq ifoda etuvchilar yoki qisman ifoda etuvchilar asosida tasnif etish mumkin. Qavmqarindoshlik, kasb-hunar, martaba va nasl-nasab, qisman semantik ko'plik ifoda etuvchi otlar shaxs tushunchasini konkret ifoda etadi. Ayrim o'rinlarda inson ta'na a'zolari nomlari ham shaxs tushunchasini ifodalashi mumkin. Forsiy izofalar, ayrim mifonimlarda ham `shaxs` semasi reallashadi. Ayrim sifatlar ham otlashuv, konversiya tufayli shaxs tushunchasini ifodalaydi. Ular sho'x, olifta, qari, makkora kabi leksemalarni tashkil etadi. Ko'chimning ba'zi turlari – metafora, sinekdoxa, jonlantirishlar ham predmetlarda shaxs tabiatini namoyon qiladi. SHaxs otlari she'riyatda murojaat shakliga xoslanishi mumkin. Personal birliklarda ko'plik semantikasi morfologik usulda va flektiv usulda ifodalanadi. Ikkinchi usul hozirgi o'zbek adabiy tilida me'yor sanalmasa-da, Navoiy asarlari tili uchun xarakterli. Tilning keyingi tarixiy taraqqiyotida bu usulda ko'plik hosil qilinmaydi. Muayyan tuzilishga ega bo'lgan kichik bir sistema sifatida o'zbek tilshunosligidalarining semantik xususiyatlari monografik asosda tadqiq etilgan

bo'lishiga qaramay, bunday birliklarning Navoiy she'riyatidagi talqini va uslubiy xususiatlarini o'rganish orqali shaxs nomlarining semantik taraqqiyoti va qo'llanishidagi o'ziga xosliklarni aniqlash imkoniyatiga ega bo'lamiz.

References:

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettiramiz va uni yangi bosqichga ko'taramiz. Toshkent.: Sharq, 2017.-B.29
2. Begmatov E. O'zbek tili antroponimiyasi. 1965, T.:
3. Raycvska N. Ingliz tili leksikologiyasi. Kuib, 1961, p. 102-123.
4. Begmatov E.. O'zbek tili antroponimiyasi. 1965, T.:
5. Raycvska N. Ingliz tili leksikologiyasi. Kuib, 1961, p. 102-123.
6. Qorayev B. Adabiy taxalluslar haqida.// O'zbek tili va adabiyoti, 1967, № 1. -B.51-58.7. Abdulaziz Mansur, Bahmanyor Shokir. Islomdan birinchi saboqlar. - T.: Kamalak, 1992. -B.31.; Begmatov E. Ismning go'zalligi. - T.: Fan, 1994.-B.152 ..
7. Avlaqulov Y. O'zbek tilining onomastik birliklarining lingvistik tadqiqi: NDA.-Toshkent, 2012-B.13.
8. Bafoyev B. Navoiy asarlari lug'ati. -T., 1983.-B.20 WWW.Ziyonet.uz / Navoiy.uz
9. Begmatov E. O'zbek ismlarining ma'nosi. - Toshkent: O'ME, 2007. -B.608.
10. Begmatov E. Hozirgi o'zbek adabiy tilining leksik qatlamlari. -Toshkent: FAN, 1985.-B.24